

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ СОЮЗ І ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОТИГЕТЬМАНСЬКОГО ПОВСТАННЯ

Аксіомою історіографії Української революції, в т.ч. сучасної, залишається твердження про організацію Українським національним союзом (УНС) повстання, яке повалило владу гетьмана П.Скоропадського. Але при уважному вивченні творів В.Винниченка, Д.Дорошенка, М.Шаповала, П.Христюка¹, а також сучасного вітчизняного історика В.Солдатенка² виявляється багато свідчень і доказів, які суперечать беззастережному визнанню УНС організатором і керівником повстання. В даній статті розглянуто діяльність УНС у серпні-грудні 1918 р., проаналізовано роль, яку він відіграв у поваленні гетьманського режиму.

Усунуті державним переворотом 29 квітня 1918 р. від влади, українські національні кола майже одразу взялися за утворення політичного союзу, опозиційного до влади П.Скоропадського. Першою спробою об'єднання став Український національно-державний союз (УНДС), створений у травні 1918 р. поміркованою частиною національного руху (УПСФ, УДХП, УПСС та ряд профспілкових організацій). Відсутність підтримки цього об'єднання з боку впливових УПСР та УСДРП, масових громадських організацій позначилась на його долі, УНДС не став авторитетним як для українського громадянства, так і владних структур.

Утворений наприкінці липня – на початку серпня 1918 р. Український національний союз являв собою блок українських політичних партій та громадських організацій більш широкого спектру. До нього увійшли УСДРП, УПСФ, УПСР (центральної течії), УПСС, передбачалося приєднання політичних, профспілкових, науково-культурних та інших громадських організацій. Головою УНС став соціаліст-федераліст А.Ніковський. Програмний документ – Статут УНС – визначав лише загальні принципи, на яких мало відбутися об'єднання. Мета союзу: “а) утворення самостійної української держави; б) боротьба за законну владу в Ук-

раїні, відповідальну перед парламентом; в) боротьба за демократичний виборчий закон у всі установи; г) оборона прав українського народу і української держави у міжнародній сфері”.³ Таким чином, УНС визнавав існуючу в Україні владу і збирався змагатись за її перетворення на засадах демократії легальним правовим шляхом.

Відсутність у Статуті УНС соціальної програми свідчила, що нове об'єднання збиралось віддати пріоритет національним інтересам. Задекларована мета союзу не пов'язувалась також і з конкретною політичною діяльністю, тобто шляхи її досягнення не були спеціально визначені. Такий загальний зміст об'єднавчої платформи залишав політичним партіям певну свободу дій у відповідності до їхніх програмних вимог. Загальний характер носила й організаційна побудова союзу. Установчі функції виконували загальні збори, рішення яких вважались правомочними за умови представництва половини партій і організацій, що входили до союзу. Виконавчим органом була президія, до якої входили по два представники від політичних партій та по одному представнику від громадських організацій. Передбачалося утворення широкого громадсько-політичного об'єднання, організація місцевих філій УНС.

4 серпня 1918 р. про утворення УНС повідомила “Нова Рада”. Ця звістка стала могутнім каталізатором діяльності національно-демократичних сил. Приблизно до середини серпня проходило організаційне становлення УНС, відбувались численні збори партійних організацій, громадських об'єднань, обговорювалась платформа союзу, питання стратегії і тактики українського руху. Початок діяльності УНС, його перші організаційні заходи, настрої української громадськості багато в чому нагадували початковий період діяльності Центральної Ради. Проте між ними існувала і суттєва різниця, яка позначилася на діяльність УНС. Центральна Рада виникла в умовах демократії, великого національного оптимізму, мітингової ейфорії, коли було дозволено виголошувати революційні гасла, висувати найсміливіші вимоги. Натомість Національний союз розгортав свою діяльність в умовах жорстких політичних обмежень, цензури, заборони антиурядової пропаганди. З тих же причин приєднання до УНС вимагало від українських організацій певної корекції програмних вимог, пристосування їх до Статуту союзу.

Однією з перших, ще наприкінці липня, була утворена філія УНС в Одесі, яка згуртувала українські організації Одещини і Херсонщини. Ініціатором об'єднання виступили самостійники, есефи, есдеки, освітянські кола.⁴ У серпні утворилась філія у Кременчуці і Кременчуцькому повіті, до неї увійшли есефи, есдеки, есери, союз споживчих товариств, "Просвіта", залізничники, поштово-телеграфна спілка.⁵ Оголосила про приєднання до УНС Всеукраїнська учительська спілка – масова організація, яка об'єднувала у 80 місцевих спілках 12 тис. вчителів.⁶

Поміркована платформа УНС, спрямована на проведення перетворень у державі демократичним шляхом, цілком влаштовувала ліберальні громадські організації української інтелігенції – Українське правниче товариство, Українське товариство економістів. Останнє прийняло рішення про вступ до УНС 30 серпня 1918 р. на загальних зборах під головуванням М.Туган-Барановського та П.Гавсевича. 2 вересня подало заяву про прилучення до УНС Кирило-Мефодіївське братство. Проведені на початку серпня загальні збори українських студентських об'єднань також ухвалили приєднатись до УНС та делегували туди своїх представників.⁷

Перші підсумки гуртування національних сил підвів в середині серпня А.Ніковський. Голова союзу повідомив про приєднання до УНС таких масових громадських об'єднань як Селянська спілка, профспілки залізничників та поштово-телеграфних службовців, Всеукраїнська учительська спілка, правниче товариство, Центральний кооперативний комітет; а також про утворення цілого ряду місцевих філій УНС. Він констатував, що порозуміння всіх українських партій від лівих до поміркованих і організацій від пролетарських до конфесійних являє собою реальне відродження національних сил. Організаційна стадія скінчилась, український фронт став єдиним цілим, настав час для участі українського громадянства у реальній державній роботі.⁸

Але твердження А.Ніковського, що під егідою УНС об'єдналося "усе українське організоване громадянство", не відповідало дійсності. Поза УНС залишилась значна частина політичних сил, в т.ч. впливові партії: на лівому фланзі – УПСР (ліва), на правому – хлібороби-демократи. Лівий есер П.Христюк вважав, що УНС "став осередком легальної опортуністичної боротьби части-

ни української дрібної буржуазії і правого крила демократії з гетьманщиною в напрямку українізації і демократизації останньої". Ці групи "вклали в ідею єдиного національного фронту зовсім поміркований зміст, маючи на меті дійти цим шляхом не стільки до цілковитого знищення гетьманського режиму, ..скільки пристосування гетьманщини до своїх дрібнобуржуазних ідеалів".⁹ Платформа УНС не могла влаштувати ліву УПСР, яка у червні 1918 р. ухвалила рішення про збройну боротьбу з гетьманським режимом.

Ліві есери недвозначно відмежувались від УНС. Нарада емісарів УПСР (лівої), що нелегально відбулась 19–22 серпня у Києві, засудила платформу УНС як контрреволюційну.¹⁰ У підготовленому у вересні відділом зовнішніх зв'язків ЦК лівих есерів документі під назвою "Про ставлення УПСР до УНС" стверджувалося, що розуміння національного питання програмою УПСР "становить різку межу між УПСР з одного боку й псевдо-соціалістичними партіями, з яких складається так званий "Український національний союз" – з іншого. Тактика "Союзу", що виявилась досі в оббиванні порогів німецької влади та у мудрих політичних комбінаціях, які переслідують мету українізації сучасної реакції, замість боротьби з нею, – не тільки виключає для УПСР всяку можливість співробітництва в "Союзі" в центрі і у філіях, але ставить задачею партійних органів та усіх членів партії рішучу боротьбу з розповсюдженням впливу "Союзу" на трудові маси, постійного роз'яснення "широ-українських" ідей цих "союзників" і пропаганду партійних поглядів на проблему нації і держави¹¹".

Поза єдиним національним фронтом перебували праві: Українська демократична хліборобська партія (УДХП), українська частина Союзу земельних власників (хлібороби-власники), т.зв. "гетьманці" – національно орієнтовані консервативні об'єднання. Хлібороби-демократи – єдина українська несоціалістична партія, що твердо стояла на державницьких позиціях, мала б значно підсилити національний фронт, розширити його соціальну базу. Попри відсутність у Статуті УНС соціальної програми, у його лавах перебували прибічники радикальних соціалістичних перетворень. УДХП не приєдналась до УНС через те, що у ньому домінували соціалістичні партії, з якими вона розходилась у соціальних

питаннях. С.Шемет згадував пізніше, що УДХП до Національного союзу не належала і до його соціально-революційної політики ставилась вороже, хоч неодноразово обговорювала можливість свого вступу.¹² Проти приєднання УДХП до УНС висловлювались Д.Донцов, В.Липинський, М.Міхновський¹³. Водночас центральний провід партії не заперечував, коли у провінції відділи партії вступали до місцевих філій. Так, до Полтавського відділення Національного союзу входила місцева організація хліборобів-демократів¹⁴. Це свідчило про цілком реальну можливість приєднання УДХП до Національного союзу за певних обставин.

Таким чином, як і Центральна Рада, УНС не був загальнонаціональним об'єднанням. Соціальна база союзу у порівнянні з УЦР стала навіть вужчою, оскільки поза ним залишилась УПСР (ліва), за якою стояла значна частина селянства України. Зважаючи на це, політична програма УНС порівняно з Радою була більш поміркованою.

На початку своєї діяльності УНС застосував вже знайому з часів УНДС практику критичних виступів на адресу уряду. 24 серпня був опублікований протест з приводу інтерв'ю прем'єр-міністра Ф.Лизогуба німецькій пресі під час візиту до Німеччини. Останній, відповідаючи на запитання журналістів, висловився про можливість відновлення федеративних стосунків між Україною і Росією. В документі за підписом президії УНС йшлося, що заява Ф.Лизогуба суперечить офіційній позиції гетьманського кабінету міністрів, а також, що в оцінці внутрішнього та зовнішнього становища України УНС стоїть на зовсім інших позиціях.¹⁵

30 серпня УНС ухвалив резолюцію з приводу попередньої угоди, заключеної 7 серпня з урядом Всевеликого війська Донського про кордони між Україною і Доном. У Ростовському, Таганрозькому та Донецькому округах, що входили до Донщини, серед населення переважали українці. "Українське громадянство та народ ніколи не примиряться з фактом відокремлення та поневолення українського народу на Донщині, – йшлося в резолюції. – УНС рішуче вимагає, щоби при складанні остаточної угоди твердо захищалися права українського народу".¹⁶

Гучні заяви сприяли росту популярності УНС серед української громадськості, створювали йому вагу в урядових колах, у німецького командування. В останніх числах серпня до Києва

прибула делегація незалежних експертів німецького парламенту. Вона була прийнята гетьманом, прем'єром, контактувала з лідерами УПСФ. 31 серпня делегація зустрілась з керівництвом УНС на чолі з професором М.Туган-Барановським. Питання, що обговорювались, головним чином торкалися входження українських діячів до уряду".¹⁷

Наступною акцією Національного союзу стала відозва-протест "В оборону державних прав української мови", видана з приводу порушення у Державнім сенаті питання про визнання російської мови другою державною. УНС оцінив це як "наступ ворогів українського народу і української державності" та висунув вимогу видати законодавчий акт, яким оголосити українську мову єдиною державною мовою в Україні.¹⁸

Зростанню авторитету УНС сприяло розслідування справи М.Ковалевського. Заарештований німецькою владою, міністр земельних справ уряду УНР М.Ковалевський перебував під слідством за звинуваченням у привласненні 5 млн. крб. державних коштів. За його свідченням, гроші були передані ЦК УПСР та ряду інших українських організацій, проте жодна з них цього не підтверджувала. Президія УНС ухвалила з'ясувати, чи дійсно гроші, взяті з держаної скарбниці "на політичну акцію", потрапили до українських організацій та утворила комісію для розслідування справи. За її рішенням адвокат, довірена особа УНС, мав зустрічі з Ковалевським у в'язниці. Невдовзі ЦК УПСР (лівої), яка перебувала на нелегальному становищі, передав до редакцій газет "Нова Рада", "Робітничка газета", "Народна воля" та "Киевская мысль" листа, у якому підтверджував, що отримані від М.Ковалевського 5 млн. крб. були асигновані Радою Народних Міністрів на агітацію в справі впровадження земельного закону, розподілялись з наказу і під контролем ЦК УПСР¹⁹. Тим самим спростовувались звинувачення як М.Ковалевського, так і українських організацій у незаконному привласненні грошей.

Активне втручання УНС у громадсько-політичне життя формувало відповідну громадську думку. Характер дій УНС, вважав Д.Дорошенко, свідчив, що його керівництво виконувало "роль якогось другого правительства"²⁰, намагалось стати "тіньовим кабінетом". У другій половині вересня президія союзу утворила комісії внутрішніх справ, військову, закордонну, земельну, фінансову,

церковну, правничу для опрацювання відповідних матеріалів та розробки нового законодавства.

З кінця вересня УНС активізував свою політичну діяльність. Виступи його ставали дедалі гострішими, він піднімав актуальні болючі питання тогочасного життя України. 18 вересня А.Ніковського на посаді голови союзу змінив В.Винниченко – один з найдієвіших лідерів національної революції. Цей досвідчений політик, в активі якого було досягнення угод з Тимчасовим урядом, формування підвалин української державності, співавторство при підготовці усіх чотирьох універсалів, у 1917 р. був поміркованим демократичним діячем. На початку 1918 р. він полівішав і став дотримуватися радикальних поглядів, стояв на позиціях, відмінних від платформи Національного союзу. Очоливши УНС, Винниченко майже одразу відмовився від задекларованої у його Статуті легальної політичної боротьби та розпочав таємно готувати збройне повалення існуючого режиму. Але до певного часу це залишалось таємницею навіть для президії УНС.

Свою діяльність новий голова УНС розпочав статтею “Рано втомлюватись”, написаною в яскравому публіцистичному стилі, добре відомому пізніше з “Відродження нації”. На думку В.Винниченка, Україна стояла перед національною загрозою, “цілі потоки братів-руських, братів-малоросів, братів підроблених сфальшованих українців” штовхали її до єдиної неділимої Росії. В умовах такої небезпеки Винниченко закликав українське громадянство скинути апатію, в якій воно перебувало і єднатися навколо Національного союзу²¹. Питання про стратегію і тактику боротьби з національною загрозою автор обходив мовчанкою. Складалось враження, ніби автор чогось не договорив, адже одного лише заклику до єднання було явно недостатньо для подолання бездіяльності українського громадянства.

Прихід до керівництва В.Винниченка викликав у місцевих філіях УНС чутки про зміну тактики. Це змусило президію союзу виступити із спростуванням. 4 жовтня “Нова Рада” вмістила виклад розмови з членом президії УНС (прізвище не називалося), який поінформував про останні заходи організації: підготовку меморандуму про внутрішнє і міжнародне становище України, резолюцій про висилку галичан до Австро-Угорщини, у судових справах. Далі інтерв'юєр заявив: “У своїй діяльності союз не виходить

за межі свого опублікованого в часописах статуту... Всякі київські і особливо одеські чутки про зміну орієнтації союзу, як представника української національної думки, про загострення його внутрішньої тактики та про заходи в справі організації влади не відповідають дійсності. Ні одна сторона діяльності союзу, як і його постанови, резолюції і протоколи, не являються річчю секретною ні для членів союзу, ні для українського громадянства.

...Страхи ніби наша провінція, наше село з певних сучасних причин переживають нахил до більшовизму, не мають під собою поважної основи. Де єсть хоч трохи свідомого селянства і особливо інтелігенції, там провадиться мирна культурна праця, яку не в силах зруйнувати більшовицькі наїзди з правого боку чи з лівого”.

Діяльність УНС справді не виходила за межі, окреслені статутом. Значну увагу осередки союзу приділяли захисту прав української мови. Українське правниче товариство розробило основні принципи закону про державну мову і 2 жовтня делегація київської “Просвіти” у складі О.Лотоцького, М.Синицького та О.Саліковського подала гетьману меморандум з цього приводу. “Просвіті” було доручено скласти проект нового закону про державну мову.²²

Того ж дня була опублікована заява УНС з приводу примусового повернення військовополонених галичан до Австро-Угорщини. УНС заперечував проти цього, мотивуючи, що перебування національно свідомих галицьких українців в Наддніпрянській Україні йде на користь національній справі.²³

6 жовтня президія Національного союзу відвідала урочисте відкриття Українського державного університету. В.Винниченко виступав з вітальною промовою одразу після гетьмана.²⁴

З кінця вересня почали працювати закордонні інформаційні бюро союзу у Львові, Відні, Берліні. Повідомлення про діяльність УНС з’явились за кордоном. Коли 18 жовтня утворилась Українська Національна рада у Львові, президія УНС відправила до неї делегацію у складі В.Прокоповича, В.Чехівського, В.Корчинського для інформації та встановлення контактів.²⁵

Таким чином, для широкого загалу УНС залишався масовою легальною організацією, навколо якої гуртувались опозиційні режими українські політичні сили. Вони змагались за демократизацію та українізацію гетьманської України демократичним шля-

хом. За фасадом УНС ховалась тіньова діяльність його голови В.Винниченка, спрямована на повалення Української Держави шляхом збройного повстання.

1920 р. М.Грушевський, виступаючи на зборах соціалістів-революціонерів у Відні, назвав протигетьманське повстання “самим темним місцем в українській революції”. Цей висновок не можна спростувати й сьогодні, оскільки об'єктивних відомостей про підготовку і початок повстання не виявлено. Виступ готувався таємно, документації не існувало, залишилися лише суб'єктивні свідчення – спогади безпосередніх учасників. У цих викладах події зображено схематично, у загальних рисах. Автори уникають конкретних фактів – імен, дат, змісту прийнятих рішень. Тому в історії підготовки повстання та в його оцінці багато питань залишається без відповіді. Переможне повстання, результатами якого провід національного руху не зумів скористатись, стало водночас початком спаду та довготривалої кризи Української революції.

З аналізу наявної літератури, газетної інформації, спогадів учасників подій можна дійти висновку, що в українському русі вересня-листопада 1918 р. особливо давалася взнаки відсутність єдності, а відповідно – єдиної стратегії і тактики. Національні сили, як і за часів Центральної Ради, не змогли діяти самостійно, незалежно від волі інших політичних сил. Тому в організації протигетьманського повстання значну роль відіграв елемент випадковості, суб'єктивізму.

Перший офіційний документ “Історія повстання листопада-грудня 1918 р.” був підготовлений Центральним інформаційним бюро при Директорії у січні 1919 р. для делегатів Трудового конгресу. За цим документом головну роль в організації повстання відіграли В.Винниченко і М.Шаповал, які діяли, виконуючи волю своїх партій та Національного союзу. Документ містить суперечливі твердження. Виявляється, що “ідея повстання була поставлена у деяких партійних колах цілком серйозно і реально” і водночас “зважаючи на ті умови, у яких проводилась робота, ініціатори повстання повинні були бути обережними і спочатку додержувались конспірації навіть від найближчих товаришів по партії”. Тобто партійні організації, від імені яких нібито діяв Винниченко, насправді не були поінформовані про підготовку повстання з міркувань конспірації.

Про подвійну гру, що вів В.Винниченко як голова Українського національного союзу, мова йшла цілком відверто: “В.Винниченко від імені Національного союзу одночасно вів переговори з гетьманським оберкомандуванням про формування національно-демократичного кабінету і від самого себе разом з М Шаповалом вів підготовку і організаційну роботу у напрямку збройного повстання”. Таким чином виходило, що Винниченко та Шаповал дійшли рішення про повстання з власного розсуду. “Пленум УНСоюзу приєднався вже тоді, коли був поставлений перед фактом його початку”²⁶, стверджувалось в “Історії повстання”. Такої ж думки дотримувався і П.Христюк: “Шаповал і деякі інші члени партії, що входили до складу Союзу, провадили там роботу більше на власну відповідальність, ніж після директив партії”.²⁷

В.Винниченко цілком відверто писав у “Відродженні нації” про свою другу таємну діяльність на посаді голови УНС і при цьому зображував себе головним натхненником повстання: “Ставши по уступленню А.Ніковського головою Національного союзу, я мусив брати участь у всіх балаканинах, які провадились до сього моменту, до мого вступу в Н. союз; але та участь була вже тільки засобом сховати дійсні цілі й наміри, які виникли в мене ще під час задушеного літнього повстання на Україні. Для мене було ясно, що тільки силою можна вирвати владу з рук буржуазних клас... Єдиний чоловік з Н. союзу, який так само як я розумів необхідність інших методів боротьби з гетьманщиною й визнавав учасність їх, був М.Шаповал. І вся наша тайна організація складалась тоді з двох чоловік: М.Шаповала й мене... Трохи згодом до підготовчої роботи було втягнуто так звану Раду залізничників з А.Макаренком і генералом Осецьким на чолі”.²⁸

Дещо по-іншому розповідав про перші кроки у підготовці повстання М.Шаповал: “Я був дуже близько до джерела політики УНСоюзу, навіть більше: будучи членом президії УНСоюзу і головою комісії “міжнародних зносин”, я працював в порозумінні з Винниченком, з яким ми удвох таємно підготовляли повстання ще задовго до виступу. Фактично діло було так. У вересні 1918 р. я змовився з А.Макаренком, ген. Осецьким, полковником Павленком і Хилобоченком працювати в напрямі підготовки повстання. Цей план заздалегідь був вирішений трьома членами Центр. Комітету соціалістів-революціонерів (Григоріїв, Лизанівський і я).

Потім у цей план було втаємничено В.Винниченка, який погодився на нього”.²⁹

П.Христюк вважав, що ідея повстання перш за все належала лівим есерам і виклав іншу версію його підготовки. Він стверджував, що питання про збройне повстання поставили УПСР (ліва) і Селянська спілка, до них без вагань приєдналися залізничники і самостійники-соціалісти. Проти були УПСФ та УСДРП. Коли вдалося переконати В.Винниченка, погодилась частина соціал-демократів³⁰. На нашу думку, ближчим до істини є П.Христюк. Питання про збройне повстання ліві есери поставили ще на своєму ІУ з'їзді у травні 1918 р. Вони очолювали протягом весни-літа локальні збройні селянські виступи проти гетьманської влади і окупаційних військ. Есер (центральної течії) М.Шаповал та соціал-демократ В.Винниченко, обираючи методом боротьби збройне повстання, не могли виходити з рішень своїх партій, тим більше – платформи УНС, які відкидали збройну боротьбу з гетьманщиною. Вони обрали лівоесерівську тактику, тобто тактику партії, яка не входила до УНС та засуджувала його діяльність.

Співставлення трьох різних думок не дає однозначного висновку, кому належить пріоритет у підготовці протигетьманського повстання. Проте дозволяє стверджувати, що Український національний союз як політична організація не приймав відповідних рішень, не готував повстання і навіть не був поінформованим про його підготовку.

Підготовку до повстання В.Винниченко розпочав у вересні з таємних контактів з керівництвом радянської мирної делегації. Мирні переговори з РРФСР, розпочаті 23 травня 1918 р., тяглись майже безрезультатно і були перервані 7 жовтня. Радянська делегація навмисно затягувала переговори, використовуючи своє легальне перебування в Україні для координації дій РКП(б) з місцевими більшовицькими організаціями. Її члени займались також розвідувальною та агітаційно-пропагандистською діяльністю. Делегацію очолювали відомі більшовицькі діячі Х.Раковський (майбутній голова Раднаркому України) та Д.Мануїльський. “Ми вели переговори з Мануїльським... Винниченко розпочав і вів їх сам, іноді інформуючи мене про стан переговорів... Більшовики обіцяли допомогу людьми і навіть на організацію повстання обіцяли дати допомогу 3 млн. крб.”³¹, – згадував М.Шаповал.

Винниченко стверджував, що більшовики “зобов'язувались визнати той лад, який буде встановлено новою українською владою й абсолютно не втручатись у внутрішні справи Української Самостійної Народної Республіки. З свого боку ми обіцяли легалізацію комуністичної партії на Україні”³². Переговори з більшовиками і домовленості про допомогу можна оцінити як ризикований і навіть авантюрний вчинок В.Винниченка, здійснений таємно від Національного союзу. Вони не були задокументовані, отже не давали сторонам жодних гарантій про їх дотримання. З боку РКП(б) переговори були лише тактичним кроком. Повне заперечення комуністами незалежності України, відоме з часів “Маніфесту до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради”, не змінилося. РКП(б) підтримувала КП(б)У, а остання в цей час відкидала можливість співпраці навіть з лівицею українських партій.

Комуністи в Україні були фактично готові до боротьби за встановлення радянської влади. Восени 1918 р. КП(б)У мала на території України розгалужену мережу більшовицького підпілля, яке нараховувало 9 тис. комуністів, значну кількість партизансько-повстанських загонів. 22 вересня Всеукраїнський ЦВРК видав наказ про створення у “нейтральній зоні” двох українських повстанських дивізій, яким відводилась роль ударної сили під час загального наступу Червоної армії. П з'їзд КП(б)У (18–22 жовтня, Москва) констатував, що міжнародна обстановка створює сприятливі умови для боротьби за відновлення радянської влади в Україні³³. Це означало, що з анулюванням Брестського миру радянська Росія підтримає боротьбу українських більшовиків проти “буржуазно-поміщицького режиму”. Комуністичне підпілля чекало лише сигналу з Москви, щоби розпочати спільні дії.

Домовляючись за таких умов з більшовиками, В.Винниченко та М.Шаповал ставили під загрозу головний здобуток національної революції – реально існуючу державність України. Згадаємо, як обурювався В.Винниченко з приводу виступу полуботківців у Києві в липні 1917 р., розпочатого всупереч волі Центральної Ради. Виступ стався в той час, коли тільки постав Генеральний Секретаріат і його голова докладав великих зусиль, щоби добитись визнання від Тимчасового уряду. У листі до Є.Чикаленка Винниченко тоді писав: “Добре, що вистачило сил, уміння, такту й іншо-

го досягти те, що досягнене. Але погано, що, здається, не вдержимо. А не вдержимо через те, що наша чорна сотня, міхновщина вибиває нам з рук досягнене... Терор той іде під прапором “справедливих національних вимог”, в ім'я рятування України, Центральної Ради і тому подібного. Та не так, розуміється, ця юрба (з юрбою справитись легко було б), як ота зрада, інтриганство, підкопування. Не знаєш, на кого можна опертись, хто той, кому можна довіритись, не знаєш, в ім'я чого вони йдуть”.³⁴

Тепер вже В.Винниченко виступав у ролі змовника, використовуючи посаду голови Національного союзу для маскуванню своїх дійсних намірів, які єдиний національний фронт не підтримував. Для широкого загалу УНС залишався масовою легальною організацією, що об'єднувала опозиційні режимові українські політичні сили. За фасадом УНС велася тіньова діяльність, спрямована на повалення Української Держави шляхом збройного повстання. В.Винниченко пояснював у “Відродженні нації”, що повстання готувалось у глибокому підпіллі, оскільки повсюдно були шпигуни гетьманського міністра внутрішніх справ І.Кістяковського³⁵. Разом з тим, готувати повстання доводилось в таємниці і від широкого загалу тих українців, які щиро підтримували Національний союз та його політику.

Цікаві враження про початок підготовки до повстання залишив Л.Цегельський, посол Галицької Народної Ради. В середині вересня він приїхав до Києва з метою отримати інформацію про становище в Українській Державі. Мав зустрічі з гетьманом, В.Винниченком, Є.Коновальцем, Є.Чикаленком, М.Міхновським, С.Шеметом та ін. діячами. Нарешті, коли Л.Цегельський вже склав уяву про політичну ситуацію, він потрапив на таємну нараду під проводом В.Винниченка (на той час ще не голови УНС), де дізнався, що повстання проти гетьмана є вирішеною справою. Галицький посол був вражений, адже отримані ним відомості свідчили, що українська демократія розраховує на співпрацю з режимом, збирається брати участь в уряді, реформувати гетьманську державу. Він намагався полемізувати с присутніми: “Я остерігав, що повалення гетьмана буде початком кінця..., що Німеччина і Австрія самі стоять перед крахом, що їх армії підуть з України, а тоді “Український Революційний уряд” одного місяця не продержиться в Києві, большевики москалі його заберуть ... Все те одначе було да-

ремно. Вони горіли якоюсь божевільною жадобою революції, на мене гляділи фанатичними очами з очевидною ненавистю до галицького контрреволюціонера". Далі Л.Цегельський пише, що усе почуте настільки вразило його, що він покинув нараду з тяжкою душею, з безнадійністю: "Я роздумував, що велика Україна оце пропала, а Галичина мусить дбати за себе сама".³⁶

Між тим політична активність УНС зростала. На початку жовтня постало питання про входження його представників до уряду. 5 жовтня відбулась перші переговори голови В.Винниченка, членів президії А.Ніковського та Ф.Швеця з гетьманом. Представники УНС вважали, що кабінет міністрів має складатись з українських діячів, але не заперечували й проти присутності у ньому декого з попередніх міністрів як фахівців своєї справи. Вони передали гетьману список міністрів, запропонованих до кабінету Національним союзом та обговорили ряд важливих питань внутрішньої політики. Позиція сторін у земельному, військовому, деяких економічних питаннях виявила багато спільного. "Нова Рада" констатувала, що зустріч засвідчила "можливість порозуміння п. гетьмана з українською інтелігенцією в питаннях державності України".³⁷

Розпочались переговори про входження українських міністрів до уряду. УНС запропонував на посаду прем'єра І.Шрага, члена УПСФ, відомого і поважного громадського діяча з Чернігівщини, адвоката. Гетьман наполягав на кандидатурі харківського професора Д.Багалія. Але обидва вони відмовились, і сторони дійшли згоди, що головою нового кабінету залишиться Ф.Лизогуб. Принципового порозуміння було досягнуто і далі велись конфіденційні переговори між В.Винниченком і Ф.Лизогубом про остаточний склад кабінету.

Колі питання про склад уряду вважалось майже узгодженим, В.Винниченко вдався до акції, незрозумілої з позицій Національного союзу. Від імені УНС за підписом голови та секретаря союзу П.Дідушка була видана "Заява про міжнародне і внутрішнє становище України". Цей документ не відповідав характеру відносин, які на той час склались між УНС та гетьманською владою. У дусі травневих меморандумів УНС він характеризував діючий гетьманський уряд. У заяві стверджувалось, що УНС підтримує лише український коаліційно-демократичний кабінет. Виклад деяких пи-

тань внутрішньої політики майбутнього уряду, зокрема аграрної реформи, не відповідав вже досягнутим з владою порозумінням. Попри вкрай складне зовнішньополітичне становище України, заява торкалася й геополітичних питань, у ній йшлося про прагнення УНС до об'єднання в українській державі усіх земель, населених українцями: Східної Галичини, Буковини, Угорської України, Холмщини, Підляшшя, Бессарабії, Донщини, Чорномор'я, Кубані.³⁸

Зміст і тон заяви хоч і не суперечили платформі УНС, проте були явно несвоечасними. Як слушно зауважив П.Христюк, документ розраховувався на громадську думку Центральних держав і був зовсім непридатний для українського суспільства.³⁹ Президія УНС заявила про свою непричетність до заяви, давши замітку у "Новій Раді" та поклавши вину на В.Винниченка, який видав власні погляди за офіційну позицію організації, на чолі якої він стоїть.⁴⁰

Заява не знайшла підтримки серед української громадськості, орієнтованої на Національний союз. Навіть редакція тижневика "Вісник політики, літератури й життя", який з великою симпатією ставився до УНС, друкував усі його документи, тепер була змушена зробити під текстом заяви таку примітку: "Подаючи оцю заяву на сторінках нашого часопису, не можна не зауважити, що: коли вона є заповіддю боротьби за владу національних елементів, то вітаємо її найгарячіше. Коли ж це має бути початком нових соціальних і політичних експериментів, які вже раз пережила Україна, то чи не буде це і початком кінця самостійності України".⁴¹ Як виявилось, побоювання "Вісника" були пророчими.

Заява В.Винниченка не позначилась на офіційних стосунках УНС з гетьманом. Проте утворення коаліційного кабінету за участю УНС знову стало проблематичним після подання міністрами гетьманського уряду "Записки в справі зовнішньої політики". У ній ставилось питання про те, що Україна повинна тісно пов'язувати свої інтереси з інтересами інших держав, що виникли на території колишньої Росії, та на майбутній мирній конференції узгаляти в своїй мирній політиці інтереси всієї Росії. Міністерська криза поставила П.Скоропадського перед вибором. За владу змагалися представники двох політичних орієнтацій: самостійницької, за якою стояв Національний союз, та відверто проросійської, яку представляли кадети та Протофіс.

Представники обох таборів намагалися вплинути на вибір гетьмана. Голова Протофісу князь Голіцин застерігав від коаліції з українською демократією, оскільки це загрожувало соціалістичними експериментами.⁴² Документи Державної варти, свідчення Д.Донцова, С.Шемета, Л.Цегельського дозволяють стверджувати, що гетьман мав інформацію про таємну діяльність українських соціалістів, тому не довіряв їм та обережно ставився до Українського національного союзу.⁴³ Більше довіри заслуговували “хлібороби”, як демократи, так і власники. На цей час вже намітився розкол у Союзі земельних власників, в його основі лежало ставлення до аграрної реформи, якою передбачався примусовий викуп латифундій. Частина організації, дрібні та середні власники на чолі з М.Коваленком, схилилась до хліборобів-демократів. 20 жовтня делегація хліборобів-власників, очолювана М.Коваленком, вручила гетьману меморандум. У ньому стверджувалось, що Україна повинна бути незалежною, суверенною державою з парламентсько-демократичним устроєм, на чолі якої перебуває гетьман. Далі йшли вимоги скликання Сойму, створення власної армії, проголошення автокефалії української церкви, негайного початку аграрної реформи. Меморандум закінчувався висновком, що українська державність повинна будуватись на національно-демократичних підвалинах, через що і уряд держави має бути національно-демократичним.⁴⁴

24 жовтня на основі угоди з УНС постав новий кабінет міністрів. До нього увійшло п'ять представників, делегованих Національним союзом (усі – члени УПСФ): міністр юстиції – А.Вязлов, міністр віроісповідань – О.Лотоцький, міністр праці – М.Славинський, міністр освіти – П.Стебницький, міністр земельних справ – В.Леонтович. Історики державницької школи вважали, що формуванням такого кабінету П.Скоропадський зробив вибір на користь самостійницької політики.⁴⁵ Проте, з 16 членів нового кабінету (прем'єр-міністр, 13 міністрів, державний секретар і державний контролер) самостійницької лінії дотримувались лише вісім: п'ятеро міністрів від УНС, прем'єр Ф.Лизогуб, міністр закордонних справ Д.Дорошенко та міністр транспорту Б.Бутенко. Решту міністрів, серед яких були й кадети, складали прихильники федерації з Росією. Таким чином, склад кабінету міністрів був однозначно не життєздатним.

Український Національний союз в особі його голови В.Винниченка одразу відмежувався від діяльності кабінету, складеного за його участю. В інтерв'ю, даному “Робітничий газеті”, він заявив: “Щодо діяльності утвореного кабінету, то Національний союз буде до нього у відповідній опозиції і за діяльність ніякої відповідальності на себе не бере... Національний Союз доложить усіх старань, аби в найближчий час в українській державі залунав голос самого хазяїна – українського робітника і селянина”.⁴⁶

Парадокс пояснюється тим, що на цей час питання про повстання вже було вирішено. Звернемось знову до свідчення М.Шаповала: “Ми нишком підготовляли справу. З гетьманського генерального штабу нам давав відомості полковник ген. штабу Василь Тютюнник (демократ-революціонер). Згодом було втаємничено в цю справу представників січових стрільців (полк. Коновалець) та інших... Ще значно раніш перед повстанням Винниченко і я вели переговори з різними групами про їх участь в повстанні. Розуміється, соціалісти-революціонери були за повстання. Соціалісти-демократи... за першим разом були відхилили свою участь у повстання, але за другим заворотом Винниченкові вдалося їх переконати. Переговори з трьома лідерами соціалістів-федералістів (А.Ніковський, С.Єфремов і К.Мацієвич) були невтішні, бо вони рішуче назвали наш намір “авантюрою” і відмовились за свою партію прийняти участь. Вони найбільше боялись большевизму московського, але большевизм буржуазії вважали за менше зло. До інших груп ми не звертались”.⁴⁷ Отже, з українських політичних партій, що входили до УНС, беззастережно підтримали ідею повстання тільки есери. Соціал-демократи були проти і згодились лише під тиском свого лідера В.Винниченка. Есефи категорично відмовились. Повстання таємно готувалося за умов негативного ставлення до нього значної частини українських політичних сил, а відповідно й поза Українським національним союзом.

Остаточо вирішило питання про повстання приєднання до змовників полку Українських січових стрільців. Січові стрільці після перевороту 29 квітня відмовились від пропозиції перейти на службу до гетьманської влади, були роззброєні, проте залишились в Україні. М.Шаповал згадував, що влітку 1918 р. делегація січових стрільців на чолі з Є.Коновальцем приходила до Національ-

ного союзу “питати, чи Нац. союз ухвалює, щоби січові стрільці організувалися”. Вони також заявили, що розглядають УНС як представника всієї України та ставлять себе у його повне розпорядження.⁴⁸ Про те, що відновлення військової організації січових стрільців “сталось за порозумінням з Українським національним союзом”, писав і Є.Коновалець⁴⁹.

Після вимоги Австро-Угорщини про повернення військовополонених січові стрільці знову отримали пропозицію перейти на службу до майбутньої української армії. З вересня полковник Є.Коновалець, старшини В.Кучабський, В.Матчак, А.Мельник були прийняті гетьманом і склали заяву про перехід Українських січових стрільців на службу до Української Держави. Місцем формування і подальшої дислокації особливого загону УСС призначалась Біла Церква, де було дозволено сформувати частину у 1-1,5 тис. чол. особового складу.⁵⁰

Перші контакти В.Винниченка та М.Шаповала з січовими стрільцями стались наприкінці вересня. В процесі формування полку стрільці виконували їхні таємні доручення. У жовтні командування УСС розіслало по Україні своїх емісарів з метою вербовки добровольців, яких відправляли до Білої Церкви. Одночасно вони встановлювали контакти з повстанськими отаманами на Волині, Полтавщині, Катеринославщині, у Південній Київщині.⁵¹

30 жовтня відбулась таємна нарада за участю В.Винниченка, М.Шаповала, ген. О.Осецького, старшин А.Мельника та Ф.Черника. Представники полку УСС, у якому вже нараховувалося до 6 тис. надійного війська, дали остаточну згоду на участь у повстанні.⁵² Учасники переговорів не ставили проведення акції в залежність від політичних обставин, які могли змінитись. Будь-які зміни у складі кабінету та його політиці вже не могли запобігти повстанню. Як писав Д.Дорошенко, “всі переговори Винниченка з урядом у справі реорганізації кабінету міністрів і його вперті торги за число міністерських портфельів для кандидатів Національного союзу були просто комедією: він посилав людей до уряду, проти якого сам готував повстання. Ці люди, розуміється, не знали про його подвійну гру та йшли в добрій вірі, думаючи, що цим сповняють в даних обставинах свій національний обов'язок”. С.Єфремову, члену президії УНС, коштувало великих зусиль умовити Винниченка не починати повстання принаймні

поки в кабінеті є представники Національного союзу і поки виявляться хоч які-небудь наслідки їхньої діяльності.⁵³

Саме в цей момент ліберальна частина УНС, яка заперечувала проти повстання, одержала підтримку в особі хліборобів-демократів. Головний комітет УДХП після довгих вагань нарешті вирішив приєднатися до національного фронту. Конференція партії, проведена 26–28 жовтня у Києві, обговорила сучасне політичне становище України і визнала необхідним єднання всіх національно-свідомих елементів. Резолюція “Про відношення до Національного союзу” ухвалила увійти в порозуміння з УНС та разом забезпечити негайне скликання національного конгресу з метою розробки та підготовки закону про вибори до парламенту.⁵⁴

Конференція ухвалила ще низку резолюцій, які являли собою по суті програму рішучих і конкретних дій для нового національно-демократичного уряду. В аграрному питанні: негайно скликати місцеві з'їзди УДХП та визначити для кожної місцевості максимальну норму землеволодіння. У фінансовому: в основу фінансової системи покласти державний земельний фонд, утворений через примусовий викуп латифундій; негайно скласти український державний бюджет і оголосити його для загальної відомості. Міжнародне становище: докласти всіх зусиль, щоб Україна залишилась незалежною державою; мати своїх представників на майбутній мирній конференції. 28 жовтня делегація з 28 членів УДХП відвідала гетьмана і поінформувала його про рішення конференції.⁵⁵

30 жовтня президія УНС розглянула питання про Національний конгрес та ухвалила скликати його в найближчому часі. Було обрано комісію з п'яти осіб для технічної підготовки і розробки програми конгресу. Наступне засідання 2 листопада обрало датою проведення конгресу 17 листопада та визначило норми представництва. За зразок слугував Всеукраїнський Національний конгрес, проведений у квітні 1917 р. Представництво на майбутньому конгресі виходило далеко за рамки УНС. Поряд з центральним проводом та місцевими філіями на нього запрошувались українські організації та партії, що не входили до Національного союзу, а також представники від українського населення Донщини, Холмщини, Бессарабії, Кубані, Чорноморщини, Криму. Галицька Україна мала прислати окрему делегацію.⁵⁶

Програма Національного конгресу включала такі питання:

- 1) Сучасне міжнародне становище та перспективи на майбутнє.
- 2) Форми державного будівництва на Україні.
- 3) Економічна політика.
- 4) Аграрна реформа.
- 5) Організація військових сил.
- 6) Народне самоврядування.⁵⁷

Події кінця жовтня – початку листопада свідчили про зростання активності національно-демократичних сил, тоді як П.Скоропадський та його уряд фактично бездіяли. Сподіваючись на проведення Національного конгресу, есефи змусили керівництво УНС 9 листопада оголосити заяву із спростуванням чуток про зміну настроїв і тактики національного фронту у бік максималізму та активних протидержавних дій.⁵⁸ Це також свідчило, що УНС в цілому був проти повстання і сподівався досягти радикальних перетворень мирним демократичним шляхом.

Безпорадність гетьманського уряду в питаннях внутрішньої політики почасти пояснювалась тим, що головна увага в цей час концентрувалась на зовнішньополітичних проблемах. Перемога Антанти та політична криза у Центральних державах робили непевним майбутнє існування Української Держави. Російські більшовики чекали лише слушного моменту, щоби розпочати просування в Україну. 22 жовтня на УІ з'їзді рад про це відверто заявив Л.Троцький: "Нам треба просунутись між німецьким мілітаризмом, який відходить, і англо-французьким, який наближається. Нам треба підтримати... робітників і селян України".⁵⁹

Результати прямих контактів гетьманських дипломатів з представниками Антанти дали негативні результати. Виявилось, що Антанта, попри Брестський мир, вважає небільшовицьку Росію своєю союзницею, а Україну розглядає як її невід'ємну частину. Нейтралітет України не може бути визнаний, оскільки остання не є суверенною державою. Єдиним законним представником Росії Антанта розглядала Добровольчу армію.

Одночасно П.Скоропадський шукав спільників проти більшовицької загрози серед державних утворень, що існували на терені колишньої Російської імперії. Об'єднання Дону, Кубані, Кавказу, Криму, України й Добровольчої армії з метою боротьби з більшовизмом мало створити їм відповідний авторитет перед Антантою

та в майбутньому сподіватися на визнання особливих прав на мирних переговорах. Але ця ідея була підтримана лише ген. П.Красновим, отаманом Все великого війська Донського. Командування Добровольчої армії, яке персоніфікувало усю “єдину і неділимую” Росію, не визнало жодних прав за новими державами та залишило пропозиції гетьмана без відповіді.

Так само до критичного наближався і внутрішній стан гетьманської влади. Уряд, складений на коаліційній основі, практично не діяв. Гетьман та його найближче оточення були охоплені панікою перед майбутнім виступом більшовиків. Есерівські агенти у гетьманських колах повідомляли, що виступу більшовиків чекали 25 жовтня, потім – кожного наступного дня. Вищі посадовці поспіль відправляли з Києва свої сім'ї. Російське офіцерство масово тікало на Дон. Періодично виникали чутки про намір П.Скоропадського зректися влади.⁶⁰ Формування дружин – військових загонів для боротьби з більшовиками, яке почалося за наказом уряду 17 жовтня, проходило мляво.

Незадоволення політикою гетьмана поширилося й на ті кола, які привели його до влади і були головною опорою в суспільстві. 6 листопада стався остаточний розкол в Союзі земельних власників. На з'їзді союзу міністр внутрішніх справ В.Рейнбот заявив, що уряд і надалі провадитиме аграрну політику в інтересах великого землеволодіння. Ухвалена з'їздом резолюція також суперечила інтересам дрібних власників – селян. Тоді частина учасників з'їзду на чолі з М.Коваленком вийшла з союзу та приєдналась до хліборобів-демократів.⁶¹ Внаслідок розколу в Союзі земельних власників своє невдоволення державною політикою висловила сердюцька дивізія – гетьманська гвардія. Ця зразкова військова частина складалася, в основному, з синів заможного селянства, і тепер слідом за батьками вони перейшли в опозицію до режиму.⁶²

Посилилась антигетьманська пропаганда у державних установах, навчальних закладах, зокрема в Українському державному національному університеті. На засіданні гуртка “Молодого лицарства”, членами якого були молоді офіцери штабу гетьмана, один з його ад'ютантів відкрито назвав П.Скоропадського “зрадником України”.⁶³

Департамент Державної варти володів інформацією про політичні настрої суспільства, підпільну діяльність різних політичних угруповань, але реальною небезпекою для держави ним вважався лише більшовицький виступ. Секретні служби мали глибоке переконання, що українські політичні сили, “перейняті націоналістичними тенденціями”, ніколи не підуть разом з більшовиками проти гетьмана. Натомість вони боротимуться проти більшовиків разом з існуючим урядом.⁶⁴ Висновок спецслужб базувався на оцінці політики й діяльності УНС, його авторитету в українському суспільстві. Вони були впевнені, що Національний союз ніколи не піде на такі безвідповідальні дії, як повалення Української Держави збройною силою. На це сподівався й П.Скоропадський. Тому за його особистим розпорядженням 9 листопада з Лук'янівської в'язниці було звільнено провідних діячів українського руху С.Петлюру, М.Порша, полковника Ю.Капкана та ін., готувався наказ про амністію політичних в'язнів.⁶⁵

В умовах політичної нестабільності гетьман почав вагатись відносно проведення Національного конгресу. Він знову стояв перед вибором. “Я дійшов висновку, – писав він у “Спогадах”, – що мені залишається прийняти одне з двох рішень. Або стати самому на чолі українського руху та спробувати захопити все до своїх рук... Я особисто мало вірив в успіх при такому рішенні, тому що... отримав відомості..., що конгрес конгресом, а повстання все одно спалахне. Друге рішення було – рішучо заборонити конгрес і спертися в Києві на... офіцерські формування,... і якщо треба, то оголосити загальну офіцерську мобілізацію”.⁶⁶ Коли 13 листопада питання про Національний конгрес розглянув уряд і з перевагою в один голос висловився проти його проведення, гетьман вирішив заборонити конгрес. Того ж дня міністр В.Рейнбот поінформував В.Винниченка і А.Ніковського про заборону.

Історики державницької школи Д.Дорошенко, а слідом за ним Д.Гирський виправдовували рішення гетьмана. Вони вважали, що конгрес мав бути використаний національними силами для здійснення державного перевороту.⁶⁷ На нашу думку, такий висновок занадто категоричний. Організатором конгресу виступав УНС, який віддавав перевагу національно-державним інтересам над соціально-класовими, не підтримував протиправних дій та розумів їхню небезпеку для майбутнього української державності.

Певним гарантом від екстремізму ставала також участь в конгресі хліборобів-демократів – партії, що стояла на державницьких позиціях та спиралась на найбільш продуктивну частину українського суспільства. Проведення Національного конгресу за участю в ньому хліборобів-демократів, інших організацій, що не входили до УНС, значно розширювало соціальну базу українського національного фронту, робило його більш авторитетним як для влади, так і для суспільства. Обраний до Національного конгресу від Полтавщини член УДХП В.Андрієвський згадував, що делегати були так настроєні, що в разі заборони з'їзду висловилися б за відкриття його революційним шляхом. “Не треба думати, що переважаюча частина наших делегатів була з “демократії, якраз навпаки”, – писав він. Від різних організацій поприходили люди інтелігентні і далекі від соціалістичного напрямку думки, а ще дальші від соціалістичної тактики”.⁶⁸

Більш реальним вважається, що всеукраїнський форум, як і у 1917 р., мав стати передпарламентом – зародком нової представницької влади. До такого розвитку подій підштовхував внутрішній стан України: гетьманська влада переживала глибоку кризу, а сам гетьман перебував в політичній ізоляції. Постанови Національного конгресу, спрямовані на кардинальні зміни в державному устрої України, могли стати на перешкоді початку збройного повстання. Рішення, прийняті демократичним шляхом на представницькому форумі були б більш авторитетними для суспільства, ніж повстання, таємно підготовлене купкою екстремістів. На нашу думку, саме заборона проведення Національного конгресу стала фатальним політичним прорахунком П.Скоропадського, який остаточно відвернув від нього національні сили. Єдиний, хоч і невеликий шанс утримати Україну від початку повномасштабної громадянської війни був втрачений.

Заборона Національного конгресу стала поворотним моментом у стосунках гетьманської влади з організованим українством. Компроміс став неможливим і обидві сторони вдалися до швидких і рішучих дій. 13 листопада на терміново скликаних загальних зборах УНС В.Винниченко повідомив про підготовлене проти гетьманщини повстання. Без обговорення і дебатування цього питання він запропонував представникам політичних партій винести рішення про його початок, обрати спеціальний орган Директорію

й надати їй повноваження на керівництво виступом. Рішення про початок повстання не набрало більшості серед присутніх, тобто УНС його не схвалив. Тому було ухвалено робити повстання поза УНС. Разом з тим у виборах Директорії взяли участь представники від усіх партій та організацій.⁶⁹ Це був певний політичний маневр з боку УНС, який так і не визначився остаточно. Виступаючи противником повстання, союз водночас обрав Директорію та надав їй право керувати цим повстанням. Саме таке “половинчасте” рішення і дало згодом підставу стверджувати, що повстання провадив УНС. З тою ж доказовістю, виходячи з рішення загальних зборів, можна вважати, що повстання провадилось поза УНС.

Спираючись на рішення загальних зборів УНС, провід повстання з повним правом тепер виступав від імені єдиного національного фронту. Це було вкрай необхідно, оскільки таємно обрана на вузьких зборах Директорія не могла одразу стати авторитетним керівним органом. Незрозумілим для широкого загалу лишався її склад. На чолі був поставлений В.Винниченко (УСДРП) – натхненник і організатор повстання. А от С.Петлюра (УСДРП) – визнаний національний лідер – кілька місяців перед тим провів в ув'язненні і не був причетним ні до УНС, ні до підготовки повстання. Звільнений з Лук'янівської в'язниці 9 листопада, він перебував у Білій Церкві і не брав участі у зборах. До складу Директорії його обрали заочно, на вимогу січових стрільців. Інші члени Директорії П.Андрієвський (УПСР), А.Макаренко (безпартійний, голова профспілки залізничників) та Ф.Швець (УПСР, Селянська спілка) були маловідомими діячами українського руху.

Створене нашвидкуруч керівництво повстання не мало політичної програми, єдиною задачею воно вважало повалення влади гетьмана. Директорія не виробила власної політичної платформи, не скористалась вона й орієнтирами УНС. Кінцева мета боротьби не висувалася цілком свідомо, щоби до повстання приєднались усі політичні сили, ворожі гетьманській владі. Причому не тільки з національного табору (ліві українські есери та ін.), а й махновці, більшовицькі організації. Обрана тактика забезпечила швидкий розвиток та масову підтримку повстання. На думку П.Христюка, саме завдяки загальному заклику до боротьби з гетьманщиною Директорія одразу перемогла усіх своїх конкурентів на провідництво протигетьманським повстанням в Україні.⁷⁰

14 листопада керівництво Української Держави відвідала делегація правих національних організацій: соціалістів-федералістів, хліборобів-демократів та хліборобів-власників. За інформацією “Нової Ради”, вони вимагали негайної “демократизації кабінету”. Гетьман відповів відмовою, на знак протесту українська частина Ради міністрів заявила про свою відставку. Насамкінець українська делегація в різкій формі зробила заяву про майбутній збройний виступ і звинуватила гетьмана у можливому кровопролитті.⁷¹ Візит поміркованих діячів поставив останню крапку у стосунках національної демократії з гетьманом. Після цього П.Скоропадський видав наказ про формування нового кабінету, де всі міністри були прихильниками федерації з Росією. Того ж дня він оприлюднив Грамоту до всіх українських громадян, у якій повідомлялось про нову державну орієнтацію, зокрема, про федеративний зв'язок України з майбутньою небільшовицькою Росією. Наступного дня 15 листопада з'явилась програма діяльності нового кабінету.

Докладний розгляд подій, що передували протигетьманському повстанню, дозволяє зробити висновки, відмінні від усталеного в історіографії стереотипу, ніби федеративна грамота стала безпосереднім приводом до нього. На нашу думку, початком відвертого конфлікту об'єднаної національної демократії з гетьманом, тобто приводом до повстання, стала заборона останнім Українського національного конгресу, скликаного за ініціативою УНС. Наступні події – рішення про початок повстання та федеративну грамоту гетьмана – слід розглядати як відповідні кроки у протистоянні двох конфліктуючих сторін. Національний союз остаточно втратив надію на кардинальні перетворення в Українській Державі легальним демократичним шляхом і був змушений фактично підтримати рішення про збройний виступ. Гетьман після розриву з українськими силами сподівався врятувати Українську Державу ціною зміни державних пріоритетів, відмови від незалежності України, якої вимагала Антанта. Федеративна грамота не стала ні причиною, ні приводом до повстання, проте справила значний вплив на його розвиток, поширила коло учасників. Навіть хлібороби-демократи і хлібороби-власники після федеративної грамоти вважали, що повстання – єдиний порятунок для України, зрадженої П.Скоропадським.⁷²

15 листопада з'явився перший документ Директорії – Універсал, підписаний С.Петлюрою. Галицький політик О.Назарук, який брав участь у складанні документу, назвав його “ідеалістично-політичним оправданням бунту”.⁷³ За змістом і стилем універсал являв типовий зразок ультралівої революційної демагогії, закликав до всенародного повстання з метою “до щенту знищити лад, заведений гетьманським урядом”. Універсал свідчив про обрання Директорією радикального соціалістичного курсу, далекого від платформи і попередньої діяльності УНС. В.Винниченко не був щирим, коли скаржився пізніше, що своїм Універсалом, виданим самочинно з метою перехопити провід повстання, Петлюра зіпсував справу, спрямував боротьбу проти гетьмана на шлях анархії та отаманщини.⁷⁴ До масових виступів, піднесення народної стихії закликала уся лівиця національного руху від початку гетьманщини. Саме на це й розраховував Винниченко, коли розпочинав таємну підготовку до повстання.

Універсал швидко розійшовся по Україні і знайшов широку підтримку у національних колах. Не останню роль відіграло загальне обурення українців, особливо військових, федеративною грамотою. Слідом за січовими стрільцями до повстання приєднались Другий Запорізький полк полковника П.Болбочана у Харкові, Сірожупанна дивізія, Чорноморський козацький кіш та ін. Під команду Директорії перейшли повстанські селянські загони, керовані УПСР(лівою) та Селянською спілкою. Заклик до розгрому гетьманщини сприйняли й неукраїнські політичні сили, що заздалегідь були готові до повстання: ліві російські есери, махновці, анархісти, більшовики. Останні спочатку не висували власних вимог, задовольняючись гаслами Директорії. “Під прапори Петлюри ми послали усі свої революційні комітети”⁷⁵, – згадував В.Антонів-Овсієнко, який пізніше командував наступом радянських військ. У такий спосіб повстання стало загальнонародним, охопило всю Україну.

Ще одним свідченням чисто декоративної ролі УНС в організації повстання стала його подальша доля. В період повстання УНС фактично зник з політичної арени. Із зрозумілих причин не діяв центральний провід союзу у Києві. Українські організації в столиці перебували у відкритій опозиції до режиму і проти них був розв'язаний справжній терор. Відбувались масові арешти ук-

раїнських діячів, переслідувалась преса, було закрито Український клуб тощо. Очевидно, що місцеві філії союзу також не грали керівної ролі в ході повстання. Авторіві вдалося знайти лише одне повідомлення в пресі про перехід влади після падіння гетьманської адміністрації до місцевої філії Українського національного союзу. Як правило, владні функції здійснювало командування республіканського війська або повстанських загонів. Роль відділів УНС зводилась до видання відозв до населення про зміну влади, проведення урочистостей з цього приводу та підбору кандидатур на посади урядовців, якщо з таким проханням до них зверталось військове командування.⁷⁶

Після прибуття Директорії до Києва стало очевидним, що УНС (його тепер очолював М.Шаповал) як блок українських партій і організацій себе вичерпав. Мета, заради якої він був створений, вже не існувала. В ході повстання Директорію підтримали й ліві сили, що перебували поза УНС, вони прагнули до поглиблення соціалістичної революції в Україні. Пріоритетними у відновленій УНР ставали соціально-класові питання, другорядні для УНС.

Помірковані національні кола сподівались, що єдиний національний фронт гратиме провідну роль у становленні нової української державності. “Українська демократія після минулого досвіду зуміє встановити сталий демократичний лад, переведе широкі соціальні реформи і забезпечить міжнародне становище України”⁷⁷, – писав відомий публіцист, есеф М.Кушнір. Виходячи з того, що Директорія обиралася його загальними зборами і конституювалася як тимчасовий орган керівництва повстанням, УНС на своєму засіданні 23 грудня 1918 р. поставив питання про право контролю над Директорією і взагалі над існуючою владою.⁷⁸ В умовах переможної ейфорії Директорія не збиралася ні з ким ділитися владою і цієї вимоги союзу просто не помітила. Проте її речник у “Робітничій газеті” охарактеризував Національний союз як “живий труп, який чіпляється за владу” і констатував: “Завданням Директорії в сучасну хвилю є повний розрив з цими уламками національного фронту”.⁷⁹

Як і в провінції, у Києві роль Українського національного союзу у становленні нової державності обмежилась організацією урочистої зустрічі Директорії, участю в обговоренні Декларації від 26 грудня 1918 р. та утворенні Ради Міністрів. Зміст Декларації

не міг задовольнити УНС, оскільки частина членів партій і організацій, що склали єдиний національний фронт, позбавлялася представництва на Трудовому конгресі. Проте представники союзу заявили, що хоч і не з усім згодні у Декларації, готові підтримати Директорію та її політику.⁸⁰ Останнім проявом “керівної ролі УНС” була участь М.Шаповала у формуванні уряду, яку П.Христюк цинічно назвав “нагородою за труди”.⁸¹ Після цього фактично Український національний союз назавжди пішов з громадсько-політичного життя України.

¹ Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції /марець 1917 р. – грудень 1919 р.). – Київ–Відень, 1920; Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. – Т. 2: Українська Гетьманська Держава. – Ужгород, 1930; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1927; його ж. Гетьманщина і Директорія: Спогади. – Нью-Йорк, 1958; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. – Відень, 1921.

² Солдатенко В.Ф. Українська революція: Историчний нарис. – К., 1999. – С. 205–216.

³ Українська суспільно-політична думка у ХХ ст. Документи і матеріали. – Т. 1. – Мюнхен, 1983. – С. 401.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 260-а; оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 4,6.

⁵ Нова Рада. – 1918. – 30 серп.

⁶ Робітничая газета. – 1918. – 16 серп.

⁷ Нова Рада. – 1918. – 1, 3, 8 серп.

⁸ Там само. – 11 верес.

⁹ Христюк П. Згад. праця. – Т. III. – С. 89–90.

¹⁰ Там само. – С. 99–101.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 8–9.

¹² Шемет С. Микола Міхновський (Посмертна згадка) // Хліборобська Україна. – Кн. 5. – Відень, 1924–1925. – С.25.

¹³ Донцов Д. Рік 1918. Київ. – Торонто, 1954. – С. 32.

¹⁴ Андрієвський В. З минулого. – Т. II. – Берлін, 1923. – Частина 1. – С. 186.

¹⁵ Робітничая газета. – 1918. – 24 серп.

¹⁶ Нова Рада. – 1918. – 6 верес.

¹⁷ Робітничая газета. – 1918. – 4 верес.

- 18 Дорошенко Д. Згад праця. – С. 388.
- 19 ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 8–16.
- 20 Дорошенко Д. Згад праця. – С. 388.
- 21 Українська суспільно-політична думка у ХХ ст.: Документи і матеріали. – Т. 1. – Мюнхен, 1983. – С. 401–403.
- 22 Нова Рада. – 1918. – 20 верес., 3 жовт.
- 23 Там само. – 2 жовт.
- 24 Робітнича газета. – 1918. – 8 жовт.
- 25 Нова Рада. – 1918. – 25 верес., 18, 20 жовт.
- 26 Горелик С. Эпизоды из истории украинской революции // Красная летопись. – 1922. – № 5. – С. 30–31.
- 27 Христюк П. Згад. праця. – Т. III. – С.90.
- 28 Винниченко В. Згад. праця. – Ч. III. – С. 87–90.
- 29 Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – С. 120–121.
- 30 Христюк П. Згад. праця. – Т. III. – С.128.
- 31 Шаповал М. Гетьманщина і Директорія. – С. 46.
- 32 Винниченко В. Згад праця. – Ч. III. – С. 158.
- 33 Історія Української РСР. У 10 т. – Т. 5. – К., 1977. – С.303, 305.
- 34 Цит. за: Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С. 36.
- 35 Винниченко В. Згад. праця. –Т. III. – С. 88–89.
- 36 Цегельський Л. Пам'яті президента д-ра Євгена Петрушевича // Солуха П. Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського. – Б/м, 1973. – С. 317–318.
- 37 Нова Рада. – 1918. – 9 жовт.
- 38 Вісник політики, літератури й життя. – 1918. – № 42.
- 39 Христюк П. Згад. праця. – Т. III. – С. 112.
- 40 Нова Рада. – 1918. – 15 жовт.
- 41 Вісник політики, літератури й життя. – 1918. – № 42.
- 42 Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник. – К., 1995. – С. 283.
- 43 ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 80.
- 44 Нова Рада. – 1918. – 22 жовт.
- 45 Дорошенко Д. Згад. праця. – С. 399; Гирський Д. Дивні спроби виправдування антидержавної політики. – Торонто, 1973. – С. 145.
- 46 Вісник політики, літератури й життя. – 1918. – № 43. У “Робітничій газеті” інтерв'ю було знято цензурою.
- 47 Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – С. 121.
- 48 Його ж. Гетьманщина і Директорія. – С. 32.

- 49 Коновалець Є. Причинки до історії української революції. – Прага, 1927. – С. 9.
- 50 Робітничая газета. – 1918. – 4 верес.
- 51 Крезуб А. Повстання проти гетьмана Скоропадського і про січових стрільців // Літературно-науковий вісник. – 1928. – Кн. 11. – С. 225–318.
- 52 Там само.
- 53 Дорошенко Д. Згад. праця. – С. 407.
- 54 Нова Рада. – 1918. – 2 листоп.
- 55 Там само.
- 56 Нова Рада. – 1918. – 3 листоп.; Робітничая газета. – 1918. – 3 листоп.
- 57 Нова Рада. – 1918. – 8 листоп.
- 58 Там само. – 9 листоп.
- 59 Известия ВУЦИК. – 1918. – 10 нояб.
- 60 ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 42, 78, 79, 84.
- 61 Робітничая газета. – 1918. – 6 листоп.
- 62 ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 88, 89.
- 63 Там само. – Арк. 89, 93.
- 64 Там само. – Арк. 89.
- 65 Нова Рада. – 1918. – 10 листоп.; ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 93.
- 66 Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ-Філадельфія, 1995. – С. 303.
- 67 Дорошенко Д. Згад. праця. – С. 413; Гирський. Згад. праця. – С. – С. 154–155.
- 68 Андрієвський В. Згад. праця. – С. 186–187.
- 69 Нова Рада. – 1918. – 17 груд.
- 70 Христюк П. Згад. праця. – Т. III. – С. 133–134.
- 71 Нова Рада. – 1918. – 16 листоп., 17 груд.
- 72 Скоропадський П. Спогади. – С. 305.
- 73 Назарук О. Спогади // За велич нації. – Львів, 1938. – С. 39–40.
- 74 Винниченко В. Згад. праця. – Ч. III. – С. 123–127.
- 75 Антонов-Овсеєнко В.А. Записки о гражданской войне. – Т. 3. – М.-Л., 1932. – С. 118.
- 76 Андрієвський В. Згад. праця. – С. 7–10.
- 77 Нова Рада. – 1918. – 18 груд.
- 78 Христюк П. Згад. праця. – Т. III. – С. 12–14.
- 79 Робітничая газета. – 1918. – 25 груд.
- 80 Донцов Д. 1918 рік, Київ. – С. 93.
- 81 Христюк П. Згад. праця. – Т. IV. – С. 20–21.